

İnsan Genom Projesi ve İnsan Kimliği*

Dan W. BROCK**

Çeviren: Saim Üye***

I. Giriş

İnsan Genom Projesi tarafından ortaya çıkarılan etik ve felsefi sorunların çoğu –örneğin tıbbi ve genetik bilginin gizliliğinin ve kişiye özelliğinin korunması ya da bir kişinin belirli hastalıklara yakalanma riskine ilişkin bilginin sağlık sigortasından dışlanma için bir temel olarak kullanılması– biyoetik alanında biliniyor. Ancak, İnsan Genom Projesi'nden ileride ortaya çıkması muhtemel bütün yeni bilgi miktarı¹, bu sorunları niteliksel olarak dönüştürebilir. Bu yazıda saptayacağım ve kısaca betimleyeceğim üç büyük etik sorun, standart biyoetik ya da hukuk ve tıp literatürünün parçası değil. Bu etik sorunlar İnsan Genom Projesi literatüründe henüz iyice tanımlanmamış olsalar da, daha az önemli değiller. Hatta, bu sorunlar gelecek yıllarda uğraşmak zorunda kalacağımız önemli hukuki ilkelere ve etik uygulamaları ima ediyor. Odaklanacağım İnsan Genom Projesi'nin potansiyel etkileri görece uzun vadeli olduğu için, tartışmam bir miktar spekülasyon olacak.

Bu üç etik sorunun her biri, genel olarak insan kimliğine dair kavrayışlarımızla ve bireyler olarak kendi özgün kimlik duygularımızla ilgili bulunuyor. İlki, eşitlik sorunlarını ve daha özelden fırsat eşitliğini dikkate alıyor. İkincisi, ceza hukuku gibi alanlardaki önemli hukuk uygulamalarının olduğu gibi, ahlaki inançlarımızın ve uygulamalarımızın birçoğunun da temelini oluşturan bir kavrayışla, kendimizi sorumlu failer olarak kavrayışımızla ilgileniyor. Üçüncü etik sorun, açık bir normallik standardının olası güçsüzleşmesini ve bunun sonuçta kendimizi ve kimliklerimizi psikolojik anlamda nasıl tanımladığımız konusuna olan etkisini hesaba katıyor.

II. Fırsat Eşitliğiyle İlgili Örtük Anlamlar

Eşitlikle ilgili sorunla başlayacağım. Eşitliğe bağlılık, pratikte bu bağlılığı gerçekleştirmekten ne ölçüde uzak kaldığımız bir yana, Amerikan siyasetinde ve siyaset felsefesinde uzun ve köklü bir konuma sahip. Ancak,

eşitliği tek bir ideal olarak düşünmek yanlış; çünkü eşitliğe bağlılığın nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgili rekabet halinde birçok alternatif yorum var. Buradaki odak nokta, bazı yorumlarda, daha güçlü eşitlik anlayışlarına taraftar olmayanların yaygın biçimde kabul ettikleri fırsat eşitliği olacak². Fırsat eşitliği, sıklıkla, sonuç ya da çıktı eşitliğiyle karşıt olarak görülüyor. Örneğin, bir menfaatle ya da yararlarla ilgili fırsat eşitliği, yararın onu elde etmek için eşit fırsata sahip olanlar arasında dağılımındaki eşitsiz sonuçlarla uygunluk halinde olabilir. Bu anlamda, fırsat eşitliği, sonuçlardaki eşitliğe taraftar olmayanlarca paylaşılan sınırlı ya da minimal bir eşitlikçi ideal olarak görülebilir.

A. Fırsat Eşitliği İle Ne Kastettiğimiz

Fırsat eşitliği birçok alternatif yorumla açık. Fırsat eşitliği, belirli bir yararı ya da konumu isteyen bireylerin tümünün ona sahip olmadığı kısıtlılık koşullarında bir rol oynar. Daha önceki ve hala önem taşıyan anlamlarından birinde, fırsat eşitliği, kısıtlı yararlar ve ya konumlar için insanların rekabet edebilme özgürlüklerine getirilen yasal veya yarı-yasal sınırlamalara saldırma için kullanıldı. Örneğin, siyahları beyaz okullarına katılmaktan dışlayan ve onların daha düşük nitelikli okullara katılmalarını isteyen, yasal olarak tatbik edilmiş ırka dayalı ayrımcı uygulama-

malar veya siyahlara ya da Yahudilere başvuruda bulunmalarına gerek olmadığının söylendiği işe alma uygulamaları, bu şekli fırsat eşitliği anlayışını ihlal etti³.

İlk bakışta görünür olmamakla birlikte, şekli fırsat eşitliği, belli grupların tercih içeren davranışıyla, bu gruplara üyeliğin arzu edilen konumdaki başarıyla performansla hiç ilgisi olmasa bile, uyumludur. Örneğin, bir iş için tüm başvuru sahiplerini dikkate alan, fakat belirli bir dinin mensubu olan adaylara öncelik tanıyan bir istihdam bürosu, şekli fırsat eşitliğini ihlal etmiş olmaz.

Ancak adil fırsat eşitliği, şekli fırsat eşitliğine iki bileşen daha ilave eder. İlk olarak, adil fırsat eşitliği, kısıtlı işlerin ve konumların o belirli konumdaki başarılı performansla makul biçimde bağlantılı esaslara uygun olarak doldurulmasını talep eder⁴. Bu yüzden, işe alma testleri ya da sınavları, test edilen bilgi ya da hünere o konumdaki müstakbel performans temelinde adaylar arasında bir ayırım gözetmemeleri nedeniyle, bazen keyfilik itirazıyla karşılaşırlar⁵.

Seçim için tüm keyfi temellerin ortadan kaldırılmasıyla bile, adil fırsat eşitliği hala tam olmaktan uzaktır. Adil fırsat eşitliği ikinci bir bileşen daha içerir –başarının önündeki sosyal ve çevresel engellerin kaldırılması. Örneğin, bir toplumda en çok talep gören konumlar, sadece, yoksul öğrenciler

(*) "The Human Genome Project and Human Identity", 29 *Houston Law Review* (1992) 7-22. (Yazarın izniyle çevrilmiştir).

(**) Felsefe ve Biyomedikal Etik Profesörü, Brown Üniversitesi. Biyomedikal Etik Merkezi Müdürü, Brown Üniversitesi. PhD., Columbia Üniversitesi, 1970.

(***) Dr., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi ABD.

(1) Bkz. Mark A. Rothstein, "Genetic Discrimination in Employment and the Americans with Disabilities Act", 29 *Hous. L. Rev.* 23 (1992).

(2) Genel olarak bkz. *Equal Opportunity*, (Norman E. Bowie ed., 1988).

(3) Bkz. Başlık VII, *Civil Rights Act of 1964*, 42 U.S.C. § 2000e-17 (1988) (Ayrımcı olmayan işe alma uygulamaları ve usulleri için ilkeler ortaya koyuyor); *Brown v. Board of Educ.*, 347 U.S. 483, 493-95 (1954).

(4) Bkz. örn., *Washington v. Davis*, 426 U.S. 229, 250-51 (1976); *Griggs v. Duke Power Co.*, 401 U.S. 424, 436 (1971); *Gilbert v. City of Little Rock*, 799 F.2d 1210, 1214-15 (8th Cir. 1986).

(5) Yorumcular bu tür testlerin ve sınavların meşruluğunu tartışıyorlar. Bkz. Mark Kelman, "Concepts of Discrimination in 'General Ability' Job Testing", 104 *Harv. L. Rev.* 1157 (1991); James M. Conway, 15 *Hofstra L. Rev.* 299 (1987).

için burs ya da kredi sağlamayan pahalı özel okullarda ulaşılabilir bir okul eğitimini gerektiriyor ise, yoksul adaylar adil fırsat eşitliğinden yoksun bırakılmış olduklarını haklı biçimde ileri sürebilirler. Okuldan şekli olarak dışlanmış olmasalar da, yoksul öğrenciler toplumda en çok talep gören konumlar için nitelik koşulu olan bir okul eğitimini elde etmeye yönelik etkin bir fırsata sahip olmayacaklardır. Ayrıca, bu eğitimi elde etme araçları ücretsiz ya da daha düşük maliyetli kamu okulları biçiminde veya daha pahalı özel okullarda burs ya da kredi yoluyla temin edilebilir. Bu ve diğer senaryolarda, adil fırsat eşitliği, talep edilebilir kısıtlı roller için makul nitelik koşullarını sağlayabilmek yönünden toplumun bazı kesimlerinin daha az şansa sahip olmalarına yol açan *herhangi* bir sosyal ya da çevresel faktörün değişmesini gerektirir görünüyor. Seçim için gerekli nitelik koşullarını geliştirme araçları temin edilerek fırsat eşitliği etkin kılındığında, hemen hemen benzer hüner ve yeteneklere sahip insanlar aşağı yukarı eşit yaşam şanslarına, fırsatlara ve beklentilere sahip olacaklardır.

B. Fırsat Eşitliğinin Ne Anlama Gelebileceği

Seçim için sosyal ve çevresel engeller ile diğer keyfi temeller ortadan kaldırılrsa bile, adil fırsat eşitliği bireyler arasında yine eşitsiz çıktılarla sonuçlanacaktır. Çıktılar, önemli bir kısım itibarıyla, doğal yeteneklerdeki farklılıklar ve bu farklılıkların fırsat eşitliğinin rekabetçi dünyasına olan etkisi nedeniyle eşitsiz olur. Daha az yetenekli olanlar, daha düşük yaşam beklentileri temelinde hala bir ahlaki yakınlıkta bulunacaklardır? Bu daha

az yetenekli olan insanların bazılarının, toplumlarında başarı için önemli olan kimi özgün, bilişsel işlevlere, kendi kusurları olmadan, çoğu kişiye kıyasla daha az yetenekli olmalarına, bilişsel kapasitelerini geliştirmek için ulaşılabilir tüm araçlara sahip olmalarına rağmen, itiraz ettiklerini varsayın. Bu bireyler, bu dezavantajın onları gerçek ya da tam fırsat eşitliğinden mahrum bıraktığını ileri süreceklerdir. Arzu edilen rollerin hakikaten kısıtlı olması durumunda, zorunlu olarak *bazı* kişileri bu rollerin dışında tutma etkisine sahip bulunan nitelik koşullarının *her zaman* var olacağını ifade etmek önemlidir. Bu rekabetçi süreçte kaybeden o insanlar, nitelik koşullarına sahip olmayışlarının onları fırsat eşitliğinden yoksun bıraktığını *her zaman* şikayet konusu yapacaklardır? Kısıtlı roller için yapılan rekabette bazı bireylerin kaybetmesine yol açan, insanlar arasındaki *herhangi* bir farklılığa, o bireyleri tam fırsat eşitliğinden mahrum bırakma nedeniyle itiraz edilebilecek midir?

Bir bireyin, daha az bilişsel yeteneğe sahip olmanın tam fırsat eşitliğinin yadsınmasına yol açtığı yönündeki şikayetine uygun cevap, basitçe hiçbir çözümün olmadığıdır. Daha özelden, sosyal olarak ortadan kaldırılabilir her dezavantajın giderilmesi sağlandıktan sonra bile artık olarak kalacak bireysel farklılıklar konusunda hiçbir şey yapılamayacağına işaret ederek cevap veririz. Eğer bir bireyin bilişsel sınırlılıkları, annesinin hamilelik dönemindeki zayıf beslenmesinden kaynaklıyorsa ve bu da onun yoksulluğunun sonucu ise, fırsat eşitliği, sosyal refah programlarının yoksulluğu ve sonuçtaki kötü beslenmeyi düzeltmesini gerektirecektir. Ancak, bilişsel sınırlılık basitçe

“genetik piyango”daki kötü şansın bir sonucu ise, tam fırsat eşitliğine ulaşmak için başka hiçbir şey yapılamaz.

Bu noktadaki önemli bir soru, genetik temelli bilişsel yetenekteki dezavantaja rağmen fırsat eşitliğinin tam olarak gerçekleştirilebilir mi olduğudur; ya da bunun yerine, bu artık bilişsel dezavantaj yüzünden fırsat eşitliğinin tam olarak gerçekleştirilemez mi olduğudur. Farklılığın genetik temelini ayrıştırdığımızı ve bu dezavantajı bazı genetik tedavi biçimleri yoluyla “düzeltebileceğimizi” anladığımızı tahayyül edersek, ikinci alternatifin doğru olduğunu görebiliriz. Eğer tedavi, sadece ekonomik ayrıcalığa sahip olanların kendi çocukları için katlanabilecekleri kadar pahalı ise, fırsat eşitliği tedavinin dezavantajlı çocuklar için de ulaşılabilir kılınmasını gerektirecektir.

Fırsat eşitliğinin İnsan Genom Projesi ile olan ilişkisinin şimdi açık hale gelmekte olduğunu umuyorum. İnsan Genom Projesi'nin, insanların yaşamdaki beklentilerini etkileyecek çeşitli özelliklerin genetik temeliyle ilgili anlayışımızı çarpıcı biçimde artırması beklenebilir. Daha özel olarak, Proje belirli gen grupları ile belirli insan özellikleri ve yetenekleri arasındaki ilişkinin bilgisini bize verebilir. Sonra bu bilgi, bu genetik dezavantajların bazılarını giderebilecek gen tedavisinin ya da mühendisliğinin, yeni tedavilerin gelecekte ne zaman ortaya çıkacağını bilmesek de, gelişimine yol açabilir. Genetik temelli dezavantajların *hiçbiri*, fırsat eşitliği temelinde itirazdan ve giderilme arayışlarından bağışık olmaya-

caktır. Bernard Williams'ın otuz yıl önce bir klasik çalışmada belirttiği gibi, fırsat eşitliği kavramımız kimlik olarak anlaşılan eşitlik yönünde şekil dönüşümüne uğruyor; çünkü fırsat eşitliği insanların, kısıtlı yararlar için yapılan rekabette başarılarını etkileyen tüm özelliklerinin eşitlenmesini gerektiriyor⁶.

Yeni genetik bilgi ve sonuçta sapmaları düzeltmek üzere geliştirilen gen tedavileri karşısında, insanların daha derin ve daha yaygın biçimde eşitlenmesini gerektirecek olan fırsat eşitliğinin, iki önemli sonucu olacak. İlk sonuç, fırsat eşitliğinin diğer sosyal ve politik değerler ve kurumlar ile artan bir ihtilafa düşecek olmasıdır. Fırsat eşitliğinin, halen gücümüzün yettiği oranda tam olarak gerçekleştirilmesinin, aile kurumuyla derin bir ihtilaf halinde olduğu zaten yaygın olarak kabul ediliyor⁷. Ana-babalar çocukları için, onlara olabildiğince iyi bir yaşam sağlayacak avantajları ve fırsatları temin etmeye çalışacaklar. Ailenin sağladığı avantajların ve dezavantajların bertaraf edilmesi, en azından, aileye ciddi bir müdahaleyi gerektirecek ve ana-babaların çocuklarına yönelik doğal sevgileri ve ilgileri doğrultusunda hareket etme özgürlüklerine ciddi sınırlamalar getirecek. Daha büyük olasılıkla, bu tür bir hedef aile kurumunu bildiğimiz şekliyle etkin biçimde bir yana bırakacak. İnsan Genom Projesi'nin bize sağlayabileceği genetik bilgi ve potansiyel tedavi olanakları, fırsat eşitliğine olan bağlılığımızı daha da zora sokacak ve diğer sosyal ve politik değerler ile ku-

(6) Bernard Williams, "The Idea of Equality", in *Philosophy, Politics and Society*, 110, 125-128 (Peter Lasslet & W.C. Runciman eds., 2nd series 1962).

(7) Bkz. James S. Fishkin, *The Limits of Obligation*, 145-49 (1982).

rumlarla bağlantılı olarak fırsat eşitliğinin değeri hakkında yeni kararlara zorlayacak.

Yeni genetik bilgiler ve tedaviler tarafından sağlanan fırsat eşitliği genişlemesinin, ikinci ve belki de insan kimliği üzerinde daha da önemli bir sonucu olacak. Kısaca bu genişleme, bireylerin psikolojik kimlik duyguları üzerinde bir baskı oluşturacak. Kısmen bu duygu, bir kişinin, içsel ve o tekil bireyin özüne ait, bu yüzden müdahaleye karşı dokunulmaz olan kimi özelliklerini, sadece beni (self) etkileyen dışsal olumsuzluklar halindeki keyfi ve öze ait olmayan diğer özelliklerden ayırıştırıyor. Bireylerin birçok niteliklerinin, örneğin matematik gibi soyut muhakeme yapabilme yetenekleri veya başkalarının acılarına empati duymaya dair kişilik özellikleri gibi psikolojik kimlik kavrayışımız için önem taşıyan içsel özelliklerin, kısmi genetik temelini anlamaya başlayabiliriz. Ancak, bu özellikleri sadece genetik piyangodaki bir tesadüf olarak görmek, dolayısıyla yaşam beklentilerimizde bizi dezavantajlı konuma sokarak fırsat eşitliği önünde engel oluşturmaları durumunda genetik tedavi yoluyla müdahale edilebilir olduklarını düşünmek, onları kimliğimize göre dışsal ve öze ait olmayan nitelikte görmek demektir. Sonuçta ortaya çıkan anlayış, Bernard Williams'ın belirttiği gibi, insanları sadece yüklemelerin taşıyıcıları olarak ve onları fiziksel olarak cisimlenmiş bilinçli varlıklar haline getiren tüm özelliklerden bağımsız olarak gören anlayıştır⁸.

İnsan Genom Projesi'nin getirebileceği bilgiler ve sonrasında genetik tedavi ve mühendislik kapasitelerinde yaşanacak gelişmeler ışığında, bireysel kimlik kavrayışlarımızdaki bu gerilimlerin nasıl biteceğini bilmiyorum. Ancak, bireysel kimlik kavrayışlarımızda derin ve zor gerilimlerin ortaya çıkacağından eminim.

III. İnsanları Sorumlu Failler Olarak Kavrayışımızla İlgili Örtük Anlamlar

İnsan kimliğinin İnsan Genom Projesi'nin derin biçimde etkileyebileceği ikinci yönü, kendimizi sorumlu failler olarak ve daha özelde eylemlerimizden, yaşadığımız hayattan ve ne tür insanlar olduğumuzdan ahlaki ve hukuki yönden sorumlu olarak görme anlayışımızdır. Kendimizi sorumlu failler olarak kavrayışımız, ortak ahlaki inançlarda ve bireylerin kendi kaderlerini tayin etmelerine büyük değer veren önemli sosyal ve hukuki kurumlarda ve uygulamalarda yansımaları bulur⁹. Kendi kaderini tayinle kastettiğim, iyi bir yaşamın ne olduğuna dair kendi anlayışımızı biçimlendirmek, zaman içinde değiştirmek ve onun peşinden gitmekteki menfaatimizdir. Kendi kaderini tayin deneyimi, kendimiz için, hayatlarımız hakkında kendi değerlerimize ve amaçlarımıza uygun olarak önemli kararların alınmasını içerir. Kendimizi sorumlu, kendisi üzerine düşünen failler olarak gördüğümüz bu kavrayış, eylemlerimizden kendimizi ve başkalarını ahlaki ve hukuki yönden sorumlu tutma uygulamamızda cisimleşir. Bu ahlaki ve hukuki sorumluluk uygulamalarını

meşru kılmak için, eğer varsa, hangi anlamda özgür iradenin gerekli olduğu konusunda uzun bir felsefi tartışma geleneği var¹⁰. Bu savın analizi bu makalenin kapsamını aştığı için, sadece İnsan Genom Projesi'nin süren tartışmayı nasıl etkileyebileceğini ve yoğunlaştırabileceğini belirtmeye çalışacağım.

A. İnsanları Sorumlu Failler Olarak Kavrayışımızın Kapsamlılığı

1. *Ceza hukukunda.* Sosyal ve hukuki uygulamaların insanları sorumlu failler olarak gören bir kavrayışı varsaydığını göstermek için sadece ceza hukukunu dikkate almamız yeterli. Ceza hukukuna bir "tercih sistemi" olarak gönderme yapan görüşün herhalde en bilinen taraftarı H.L.A. Hart olmuştur¹¹. Hukuk, insan öldürme, müessir fiil ve tecavüz gibi belirli eylemlerin gerçekleştirilmemesi gerektiğini aleni olarak duyurur ve insanları davranışlarını hukukun bu gereklilikleriyle uyumlu hale getirmekle sorumlu kılar. Böylece, yürürlükteki ceza hukuku insanlara davranışlarını tanımlanmış sınırlarla uyum içinde tutmayı veya ihlal hallerinde cezaya muhatap olmayı emreder. Bu emrin etkin ve adil bir davranış kontrol aracı olarak görülmesi için, hedeflediği kişilerin emri anlayabilme yeteneğine ve ona uyup uymamayı seçmek için makul bir olanağa sahip olmaları gerekir. Bu sosyal kontrol araçlarının kullanımı için gerekli yeteneğe

sahip olduğuna inanılan canlılar, sadece insanoğulları, ya da felsefi anlamda daha açık olarak, şahıslardır. Tehlikeli hayvanlar, artık tehlikeli ya da zararlı olmamalarını sağlamak üzere kuvvetin önleyici kullanımı gibi başka yollarla kontrol edilmek zorundadırlar. Akıl hastalığı nedeniyle tehlikeli olan insanlara uygulanan önleyici hapis de, bu anlamda onların sorumlu davranış yeteneğine sahip olmadıkları konusunda ki varsayımları yansıtır¹².

2. *Kendimize ve Başkalarına Yönelik Tutumlarımızda.* İnsanları davranışları için ahlaki sorumluluk ve ceza hukukuna uyma bakımından hukuki sorumluluk altında tutma yönündeki karmaşık uygulamamızın bir parçası, sorumlu failler olarak kendimiz ve başkaları hakkında sahip olduğumuz önemli bir bağlantılı tutumlar bütününde yansımaları bulur. Kendimize ve kendi davranışlarımıza yönelik birinci teki şahıs tutumlarımız, en göze çarpan biçimde, utanmayı, suçluluğu ve onuru içerir¹³. Bu karmaşık tutumları burada tam olarak analiz etmeye ne zaman ne de gerek var; fakat bu tutumların nasıl, tutumun meşru biçimde nesnesi olan insanların sorumlu failer olduklarını varsaydığını göstermek için, suç örneğini kullanacağım. Akla uygun suç anlayışı, bir bireyin yanlış davranmış olduğu ve onun böyle davranmama yeteneğine makul biçimde sahip bulunduğu inancını gerektirir. Suçluluğu dene-

(10) Bkz.örn., Gerald Dworkin, "Introduction" to *Determinism, Free Will And Moral Responsibility* 1-10 (Gerald Dworkin ed., 1970); Phillipa Foot, "Free Will as Involving Determinism", in *Free-Will And Determinism* 95 (Bernard Berofsky ed., 1966).

(11) H.L.A. Hart, "Legal Responsibility and Excuses", in *Punishment And Responsibility* 28, 44 (1968).

(12) Bkz. Allen E. Buchanan & Dan W. Brock, *Deciding For Others: The Ethics Of Surrogate Decision Making* 311-17 (1989).

(13) Bkz. John Rawls, *A Theory Of Justice* 453, 485-90 (1971). Genel olarak bkz. *Guilt And Shame* (Herbert Morris ed., 1971).

(8) Williams, *supra* note 6, at 128-29

(9) Bkz. Gerald Dworkin, *The Theory and Practice of Autonomy*, 12-20 (1988).

yimlemek ya da suçlu hissetmek, öyle davranmamamız durumunda hukuki veya ahlaki bir gerekliliğe uygunluk sağlamış olabileceğimizi ve bunu sağlamış olmamız gerektiğini itiraf ettiğimiz bir yoldur. Suçluluk, genel "suçluluk duygusu" ifadesinin ileri sürebileceği gibi sadece belirli duygulara sahip olmaktan ve aynı zamanda ilgili inançlara sahip olmaktan daha fazlasını içerir. Suçluluk deneyimi, yanlış davranmış olduğumuzu itiraf etme hali, yanlış davranmış olduğumuz kişilerce bağışlanma arayışı ve gelecekte benzer durumlarda farklı davranma kararı gibi çeşitli biçimlerdeki karmaşık davranış eğilimlerini içerir.

Başkalarına yönelik ahlaki ve hukuki sorumluluk uygulamamız, övgü, suçlama, öfke ve gücenme gibi tutumları ya da duyguları ihtiva eder. Bu uygulamalar da, kendimizle ilgili sorumluluk tutumlarımıza benzer karmaşıklık gösterirler. Ahlaki ve hukuki sorumluluk uygulamamız ve bunlara eşlik eden duygular, tutumlar, inançlar ve eğilimler, sadece ceza hukuku gibi kurumlarda değil, aynı zamanda sıradan insan yaşamında ve sosyal etkileşimde de derin biçimde gömülü durumdadır. Ancak bunlar, en azından, kendimizin ve başkalarının davranışlarını anlamamızın ve onlara tepki vermenin farklı bir yoluyla açık biçimde uyumsuzluk halindedir.

B. İnsan Davranışına Dair Bilimsel Bir Görüşün Yol Açtığı Gerilim

İnsanlarla ve eylemleriyle ilgili alternatif görüşe, insan davranışına dair bilimsel görüş adını vereceğim. Birey-

lerin davranışlarının ahlaki yönden değerlendirildiği, insanları sorumlu failer olarak gören kavrayıştan farklı olarak, bilimsel görüş, insan davranışını bilimsel olarak anlaşılması ve açıklanması gereken doğal bir olgu olarak kabul eder¹⁴. Bilimsel görüş, insan davranışının nedenlerini arar ve bu nedenlerin yüzeyde kalan bir açıklamasıyla genellikle yetinmez. Bilimsel görüş, bunun yerine, olabildiğince derin ve kökten bir açıklama arar. Örneğin fizikte bu görüş, maddenin en temel bileşenlerini arama ve anlama şeklini alır. Modern genetik bilimi çağında insan davranışına ilişkin bilimde bu görüş, insan davranışının, kişilik özelliklerinin ve belirli biçimlerde davranma eğilimlerinin genetik temelini arama biçimini alacak. İnsan Genom Projesi'nde insan hastalığının ve anormal davranışın genetik temelini yönelik özel bir ilgi olabilese de, normal davranışın da anormal davranıştan daha az genetik temelli olduğuna inanmak için bir neden yok.

İnsan davranışına dair bilimsel görüş, tabii ki, tüm insan davranışlarının tam olarak sadece genetik kökenleriyle açıklandığı yönündeki düşünceye kendini adanmış değil. Bu düşünceye sahip olmak için bir neden yok. İnsan davranışı, bireyin özgün genetik mirasının onun çevresiyle zaman içindeki etkileşimiyle açıklanır. Bununla birlikte, İnsan Genom Projesi'nin insanın güdül ve kişilik özelliklerinin önemli genetik belirleyicilere sahip olduğunu er geç anlamamızı sağlayacağını beklemek için yeter neden olduğuna inanıyorum.

C. İnsan Genom Projesi Gerilimi Değiştirecek mi?

Bu potansiyel bilginin insanları sorumlu failer olarak anlayan görüşle ve onu somutlaştıran çeşitli uygulamalarla bağlantısı nedir? Bu sadece, sorumlu failin eyleminin bireyin makul biçimde kontrolü altında olduğunun düşünülmesi ve bu yolla, o faili davranışını ahlaki ya da hukuki gerekliliklerle uyumlu kılmak bakımından ahlaki ve hukuki sorumluluğa tabi tutmayı meşrulaştırabilmemiz nedeniyledir. Davranışı failin karakterine bağladığımızda, eylemi doğrudan bireye isnat etmek hakkı olur. Yeni keşfedilen genetik bilgiler, birçokları tarafından bu görüntüye bir tehdit olarak görülebilir. Bireyin genetik mirasını değiştirme olasılığı bir yana bıraktığımızda, bir kişinin özgün ve emsalsiz genetik yapısı, neyin kişinin kontrolü dışında görüldüğünün ve ne için kişinin sorumlu tutulamayacağını bir ölçütüdür. Fakat o genetik yapı, bireyi sorumlu tutmayı sürdürmek isteyeceğimiz davranışın açıklanmasında, giderek artan biçimde, önemli bir belirleyici olarak görülecek.

Eğer bir kişinin genetik yapısı davranışın temel nedeni ise ve o genetik yapı tamamen bireyin kontrolü dışında ise, sonuçta ortaya çıkan davranış için bir birey meşru biçimde sorumlu tutulabilir mi? "İyi" diye nitelenen davranışın ödüllendirilmesi, o davranışa genetik olarak eğilimli bulunan bireyleri adaletsiz biçimde kayırıyor görünecek. Aksine, "kötü" davranış cezalendirmek, o davranışa genetik olarak eğilimli bulunan bireyleri, adaletsiz biçimde sıkıntıya sokuyor, hatta damgalıyor görünecek. Bunun yanında, o

davranışın bireyin çevresi ya da genetik yapı ile çevre arasındaki etkileşim tarafından şekillendiği ve etkilendiği gerçeği, bireyin çevresi büyük oranda kişinin kontrolü dışında olduğu için, kişiyi o davranıştan sorumlu tutmayı meşrulaştırmaya çok az şey katabilir. Sorun, "herkesi anlamak herkesi affetmektir" diyen eski özdeyişte açıkça ortaya çıkıyor. İnsan davranışının tam ve en derin nedenlerini bir kez anladığımızda, o nedenlerin büyük oranda bireyin kontrolü dışında olduğunu görürüz. Bu anlayış, sonrasında, insan eylemini ve davranışını değerlendiren sorumluluk çerçevesini sorgulanmaya iter. Hepsinden sonra, esaslı bir genetik temele sahip olduğunu bir kez anladığımız davranış için, insanları sorumlu tutmak ve cezalandırmak adil midir?

İnsanları sorumlu failer olarak gören bu anlayışın, önemli sosyal ve hukuki uygulamalarda olduğu gibi, kendimize ve başkalarına yönelik tutumların geniş bir yelpazesinde de somutlaştığını yukarıda ifade etmiştim. İnsan Genom Projesi'nin sağlayabileceği bilgiyle bu görüşün baskı altına girmesi ölçüştünde, o tutumlar ve uygulamalar savunulamaz temellere dayanıyor görünecek. Kendimizi sorumlu failer olarak gördüğümüz bu anlayış, insanlar olarak kimliklerimize ilişkin kavrayışlarımız için pek de önem taşıyamayacak. Felsefeci Peter Strawson, bu tutum ve davranışların, davranışa dair bilimsel görüşün tüzelerindeki baskısına rağmen, büyük oranda yerinden edilemez biçimde köklü olduklarını ileri sürdü¹⁵. Böyle olsa dahi, bu tutumların ve uygulamaların -onlardan vazgeçme olanağımız olmasa bile- temellerini

(14) Bkz. B.F. Skinner, *Beyond Freedom And Dignity* 3-25 (1971).

(15) Bkz. P.F. Strawson, "Freedom and Resentment", in *Proceedings of the British Academy* 187, 210 (1962).

kaybettiklerine inanmaya başlamak, bizi, şimdi tahmin etmek ne kadar zor olursa olsun tam etkileri çok önemli olabilecek biçimde, entelektüel düzeyde rahatsız ve dengesiz bir konuma yerleştirecek.

Kendimizi sorumlu failer olarak görmemizle ilgili bu sorunun İnsan Genom Projesi'nde pek de yer bulmadığını vurguluyorum. İfade edilmiş olduğu gibi, özgür irade ve determinizm sorunu ile bunun ahlaki ve hukuki sorumluluğa dair imaları konusunda ilgili olarak, birçok yüzyıl geriye giden bir felsefi tartışma geleneği var¹⁶. İnsan davranışının, İnsan Genom Projesi'nin daha da ileri götürebileceği biçimde, özgün genetik nedene dayalı kökenlerini anlamaya başlamamızdan önce de, tüm insan davranışı için –hem insanların özellikleri hem de çevreleri bakımından- nedensel kökenlerin var olduğu genellikle farz ediliyordu. Bu yüzden, bu nedensel belirlenışı insanları davranışlarından anlamlı ve adil biçimde sorumlu tutmak için gerekli olan özgür irade kavramı ile uzlaştırma sorunu, nedensel kökenlerle ilgili özgün bilginin gelişiminden önce iyi biçimde tanıyordu. Bu nedensel kökenlerin özgün genetik temelini bilmeye başlamak teorik sorunu değiştirmiyor, fakat bu, soruna ilişkin genel kamusal farkındalığı artırabilecek ve ahlaki ve hukuki sorumluluk uygulamalarımızın daha çarpıcı biçimde sorgulanmasına yol açabilecektir. Önceden felsefecilerle ve felsefe sınıflarıyla sınırlı olan bir tartışma, daha geniş bir kamuya ulaş-

abilir ve sosyal ve hukuki uygulamalar üzerinde baskı uygulayabilir. Sadece davranışın bu tür nedenlere dayalı olması gerektiği yönünde genel teorik bir kaygı ileri sürmek yerine, söz konusu davranışın özgün genetik belirleyicilerine işaret edebildiğimiz zaman, kültürel tutumlarımız üzerindeki etki ve ahlaki ve hukuki sorumluluk uygulamalarımız hakkındaki kamusal tartışma, ihtimaldir ki, çok daha büyük olacaktır.

Özgür irade ve determinizm hakkındaki felsefi tartışmanın birçok katılımcısı, nedensel determinizmin kendimizi sorumlu failer olarak görüşümüzle ve ahlaki ve hukuki sorumluluk uygulamalarımızla uyumsuz olmadığını ileri sürerler¹⁷. Kanımca, "uyumcu" diye adlandırılan bu konum, muhtemelen büyük oranda doğrudur. Fakat bu tartışmanın devam etmekte olduğu gerçeği, bir çok uyumcunun bile kabul ettiği bir şeyi yansıtır – ahlaki ve hukuki sorumluluk uygulamalarımızı savunmalarının, uyumsuzluk taraftarlarının tüm iddialarını tam olarak yanıtlamayabileceğine dair bitmeyen bir kaygı¹⁸. Kendimizi şahıslar olarak gördüğümüz temel anlayışımız, ve daha özelde, kendimizi sorumlu failer olmak için yeterli özgür iradeye sahip varlıklar olarak görme inancımız sorulanacak. Bu kamusal tartışmanın ve kendimizi şahıslar olarak görme anlayışımızın özeleştirisinin sonuçlarını güvenle tahmin etmek için kesinlikle çok erken ve belki de bu imkansız. Bununla birlikte, İnsan Genom Proje-

(16) Yukarıda dipnot 10 ve ekli metne başvurunuz.

(17) Bkz., örn., Daniel C. Dennett, *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting* 101-02 (1984); John Hospers, "What Means This Freedom?", in *Free Will And Determinism*, supra note 10, at 26, 26-27.

(18) Genel olarak bkz. Peter Van Inwagen, *An Essay On Free Will* (1983).

si'nin olası bir başka sonucu, bu tür bir tartışma ve sorgulamanın gelişimidir.

IV. Normallik Anlayışımızla İlgili Örtük Anlamlar

İnsan Genom Projesi'nin örtük biçimde değineceği insan kimliğine ilişkin üçüncü alan, normallik anlayışımızın şahıslar olarak kimliklerimize dair anlayışımızla olan ilişkisiyle ilgili. Bu bağlamda İnsan Genom Projesi'nin genel imalarının ne olacağı hakkında daha az emin olduğum için ve aynı zamanda bunun hukuk üzerindeki özgün etkisinin ne olacağı konusunda tereddütlü bulunduğum için, fırsat eşitliği ve sorumluluk hususlarına kıyasla bu konuyu daha kısa tutacağım. Normal insan fonksiyonuna dair kaba bir standartım, her birimizin bir şahıs olarak sahip olduğumuz emsalsiz bireysel kimlikle ilgili özgün psikolojik duyguda önemli biçimde kendini gösterdiğine inanıyorum. Kimlik duygularımız, sonra, başkalarının bizi nasıl gördüklerini açıkça etkiliyor. Bu, burada sözünü edeceğim iki yolla gerçekleşiyor.

A. İyi Sağlığı Neyin Oluşturduğuna Dair Değişen Kavrayışlar

Normal insan fonksiyonuna ilişkin kavrayışımızın kimlik anlayışımızda kendini göstermesinin birinci yolu, kendimizi bir yandan sağlıklı diğer yandan rahatsız ya da hasta hissetmemizle ilgili. Rahatsızlık, çok kabaca, kişinin normal insan fonksiyonunu sınırlayan bir durumu olarak anlaşılabilir¹⁹. Aksi yöndeki bir fonksiyonel sapma, belirli bir organı ya da biyolojik bir süreci etkileyebilir; fakat durum genel-

likle kişinin yaşam uğraşlarında davranışsal düzeyde bir fonksiyonel engellilikle sonuçlanacaktır. İnsanların hasta ya da rahatsız diye etiketlenmeye nasıl tepki gösterdikleri ciddi biçimde değişir; fakat bu tür etiketler sıklıkla bireylerin kendilerini kavrayışları üzerinde çok önemli ve geniş kapsamlı etkilerde bulunabilir. Genellikle, normal fonksiyonel kapasitemizde bir ters etki ya da değişim fark etmemiz durumunda sağlık uzmanlarıyla bağlantı kurarız ve hasta ya da rahatsız diye etiketlenmemizle sonuçlanabilecek süreci başlatırız. Bu yüzden, kendimizi hasta ya da rahatsız olarak anlamamız, normal fonksiyondaki bazı bozukluklardan mustarip olduğumuza dair kendi algılarımızla ya da başkalarının bizimle ilgili algılarıyla oldukça yakından bağlantılı olma eğilimindedir.

Genetik bilgideki ve taramadaki ilerlemeler, halihazırda, Huntington hastalığı gibi rahatsızlıklar ortaya çıkmadan çok önce, kişinin olasılıkla ya da kesinlikle o hastalığa yakalanacağına öngörülebilmesiyle sonuçlanmış durumda. İnsan Genom Projesi'nin bu öngörü kapasitesini büyük miktarda genişleteceği beklenebilir. Sonuç, sağlıklı hisseden ve halen bir fonksiyon bozukluğundan mustarip olmayan insanların, giderek artan biçimde sağlıklı ya da hasta diye etiketlenmeleri olacaktır. Bu, sağlıklı hisseden insanların, rahatsızlığın ilerde görülmesine neden olacak ılımlı hipertansiyon gibi risk faktörlerine sahip olduğu saptandığında, hastalığın genetik işaretleri olmasa bile, ortaya çıkar. Ancak genetik işaretlerden yararlanıldığında, kişinin belli

(19) Bkz. Christopher Boorse, "Concepts of Health", in *Health Care Ethics: An Introduction* 359, 359-64 (Donald VanDeVeer & Tom Regan eds., 1987).

bir hastalığa yakalanacağını ya da yüksek bir yakalanma riski taşıdığını öngörebilmeyi sağlayan yeni olanaklarımız ile o hastalığı önleyen ya da gideren etkin tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi arasında ciddi bir zaman boşluğunun ortaya çıkması büyük oranda kaçınılmaz. Bu yüzden, bireylerin hayatlarında, kendilerini ne hasta hissetmelerine ne de durumlarındaki fonksiyon kayıplarından mustarip olmalarına rağmen, sağlıklı ya da rahatsız olduklarını düşünmek durumunda kalacakları belirli zaman dilimleri sıklıkla söz konusu olacak. Dahası, bir çok durumda, bir bireyin durumu için tamamen etkin olan hiçbir tedavi var olmayacak. Bu etiketleme, insanların bir çoğunun kendini sağlıklı, sağlam bireyler olarak hissetmelerine zarar verecek ve hem kendilerini kavrayışları hem de yaşam kaliteleri üzerinde ciddi yan etkilere yol açacak.

B. Normal İnsan Faaliyetini ve Performansını Neyin Oluşturduğuna Dair Değişen Kavrayışlar

Kimlik duygularımızın normal insan faaliyetine dair genel sosyal kavrayışımız tarafından etkilenmesini sağlayan ikinci ve oldukça farklı bir tarz var. Kimlik duygularımız, büyük oranda, planlarımız, amaçlarımız, projelerimiz, taahhütlerimiz ve tüm hayat planlarımızı tanımlayan değerler tarafından belirlenir. Üstlendiğimiz önemli projeler ve yaptığımız taahhütler, kısmen, bunları nasıl iyi biçimde gerçekleştirmeyi bekleyebileceğimize dair tahminlerimizce belirlenir. Bu en azından iki nedenle böyledir. Öncelikle, bu projeler genellikle bizden bir biçimde uygun

düzeyde performans bekleyen diğer insanlarla ilgilidir. Örneğin, hemen hepimiz işyerlerinde başkalarının bizi ya ücret karşılığı çalıştırmalarını ya da bizi istihdam etmeye devam etmelerini veya kendi işimizi yapıyorsak, hizmetlerimizi satın almaya istekli olmalarını bekleriz. İkincisi, çoğumuz için, kendimize duyduğumuz saygı, önemli planları ve projeleri izlerken, bu başarının kendi kontrolümüzde olması ölçüsünde, makul biçimde başarılı olduğumuzla ve olmayı sürdüreceğimize duyduğumuz inanca ciddi biçimde bağlıdır²⁰. Sonuç olarak, uygun olmadığımızı ve makul bir başarıyla izleyemeyeceğimizi bildiğimiz projeleri ve planları üstlenmeyi genellikle seçmeyiz.

Ancak, "uygun" ya da "makul biçimde başarılı" performans, sadece örtülü bile olsa, başkalarının performanslarıyla ölçülür. İş dünyasının rekabetçi doğası iş bağlamında bu tür bir ölçümü güvence altına alır. Spor gibi başka faaliyetlerde, insanlar bazen yeteneklerini büyük oranda kendileri için kullanmaya ve geliştirmeye çalışabilirler; fakat sonra "takım için kendilerini denemeye" ve başkalarına karşı oynamaya koyulurlar. Hatta daha az açıklıkta rekabetçi bağlamlarda bile, örtük biçimde ve belki de kısmen karşı konulmaz biçimde, kendi başarılarımızı başkalarının başarılarıyla ölçeriz. Resim yapıyor ya da mobilya imal ediyorsak, kendi resimlerimizi ya da mobilyalarımızı başkalarının ürettikleriyle yargılamaktan kaçınmayız. Belirgin yeteneklerimizle ve kapasitemizle, güçlerimizle ve zayıflıklarımızla ilgili duygularımızın normal insan fonksiyonlarıyla olan bağlantısı çoğunlukla yüzeyseldir;

çünkü sayısız başka faktörler kimlik duygularımızı karmaşık birçok yollarla etkileyebilir. Dolayısıyla, tam olarak iddia ettiğim husus, fonksiyonel kapasitemizin ve yeteneklerimizin normal insan fonksiyonlarıyla ve yetenekleriyle olan bağlantısının, kimlik duygularımızı tanımlayan belirgin faktörlerden sadece biri olduğudur.

İnsan Genom Projesi'nin önemli bir özelliği, onun bu normal insan fonksiyonu anlayışı üzerindeki etkileri olacak. Bazı yönlerden, bu etki şimdiki görüşlerimizi keskinleştirmek ve düzeltmek yönünde olacak. Örneğin, Alzheimer hastalığı hakkındaki yeni genetik bilgi, daha önce normal yaşlanma sürecinin bir parçası olarak düşünülmüş olan bilişsel fonksiyon bozukluklarının çoğunun, aslında belirli bir hastalık sürecinin sonucu olduğunu bize gösterdi. Ancak İnsan Genom Projesi, başka bakımlardan, normal insan fonksiyonunun ne olduğu konusunda rahatımızı bozabilir ve onun, bireysel kimlik duygularımızın ve öz saygımızın tanımlanmasında geleneksel önemini sürdürmesinin gerekip gerekmediği hakkında sorular ortaya çıkarabilir.

Belirli yönlerden ve yaygın bir temelde insan faaliyetlerini geliştirme yeteneği kazanırsak –örneğin, ciddi biçimde hafızayı veya başka fiziksel yetenekleri geliştiren genetik mühendisliği veya tedavi yoluyla– sonuç, neyin normal insan fonksiyonu olduğuna dair güvenimizin zayıflaması olabilir. Bu gelişmeler sonuçta insan faaliyetinin normunu yeniden mi tanımlayacaktır? Bunun da ötesinde, normal insan faali-

yetine ilişkin anlayışımız ciddi biçimde değişmese bile, İnsan Genom Projesi, kendimize dair duygularımızı o norma göre tanımlamamızın gerekli olup olmadığı konusunda şüpheleri ortaya çıkarabilir. Genetik mühendislik ya da tedavi yoluyla insanların fonksiyonel kapasitelerinde ve yeteneklerinde yaygın ilerlemeler sağlayacak önemli yeni olanakları geliştirirsek, geliştirilmemiş normal düzey, bize kendimizi, kapasitemizi ve yeteneklerimizi kendisine göre ölçeceğimiz bir standart olarak daha az önemli görünmeye başlayabilir. Sonra o, kendimize duyduğumuz saygının üzerinde kurulu olabileceği daha az güvenli bir temel haline gelebilir. Belirli bir yetenek geliştirilmemiş normal fonksiyon düzeyini aşır olursa bile, o yeteneğin genetik mühendisliği ya da genetik tedavi yoluyla üretilmiş yaygın gelişmişlik düzeyinin altında kalıyorsa, kişinin o belirli yetenekle ilgili gururu ve öz saygısı ne ölçüde güvende olabilir?

V. Sonuç

İnsan Genom Projesi, genetik doğamızla ilgili heyecan verici yeni bilgiler ve heyecan verici yeni tedavi olasılıkları için ümitler taşımakta iken, şahıslara dair ve bireylerin psikolojik kimlik duygularına dair kavrayışlarımız üzerinde de önemli etkilerde bulunabilecek. Şahıslara dair bu kavrayışlarımızın hukukta ve hukuk uygulamalarında derin biçimde yerleşik olması ölçüsünde, aynı şekilde orada da potansiyel olarak önemli değişiklikleri bekleyebiliriz.

(20) Bkz. Rawls, supra note 13, at 440-42.